

Юрій СОРОКА
Київ

НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У 1939 – 1941 рр.: ДЕПОРТАЦІЇ, ЗАСЛАННЯ, ВИСЛАННЯ

Напередодні Другої світової війни українські землі залишалися роз'єднаними. Вони входили до складу чотирьох держав – СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини, що мали різний соціально-політичний устрій і дотримувалися різних моделей панування на підвладних їм територіях. Кожна з цих держав прагнула втримати українські території і по можливості приєднати нові.

В той же час Угорщина була невдоволена умовами Тріанонського договору 1920 р. й активно домогалася повернення під її панування Закарпатської України. Свої геополітичні інтереси за рахунок української території намагалися вирішити Англія, Франція й США. Німеччина, яка боролася за “життєвий простір”, також активно претендувала на українські землі.

Незважаючи на різний підхід кожної з цих держав до вирішення українського питання, спільним для них було ставлення до українства, намагання будь-що перешкодити створенню незалежної соборної України. Результатом цієї політики стала насамперед Мюнхенська змова 1938 р., яка стала початком руйнації, нестійкого геополітичного

становища в Європі, а згодом – німецько-радянська угода 23 серпня 1939 р. про розмежування “сфер інтересів” у Східній Європі, в тому числі за рахунок українських земель, в першу чергу – західних територій України.

Драматичні події, що розгорнулися в Західній Україні з початком Другої світової війни, привели до численних людських жертв, масових арештів та депортацій. Населення Західної України понесло значні втрати вже в ході німецько-польської війни, яка розпочалася 1 вересня 1939 р. Користуючись чисельною перевагою німецькі війська швидко просувалися територією Польщі і вже у середині вересня вступили на західноукраїнські землі. За різними даними у польському війську у вересневі дні 1939 р. перебувало близько 120 тис. українців. Більшість з них сумлінно виконували свій військовий обов’язок, майже 6 тис. полягли в боях¹.

17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла тодішній радянсько-польський кордон і почала просуватися на захід. Уже в перші дні операції війська Українського фронту оволоділи містами Рівне, Тернопіль, Чортків, Луцьк, Станіслав, Галич. 19 вересня радянські війська вийшли на околиці Львова. Під час цієї військової кампанії з польської сторони загинуло 3500 військових осіб, близько 20 тис. було поранено або пропали без вісти.

В.Молотов 31 жовтня 1939 р. повідомив про те, що втрати Червоної армії вбитими становили 737 чоловік, пораненими – 1862². За результатами останніх досліджень випливає, що ці дані були значно занижені. Червона армія втратила тоді вбитими і пораненими понад 3,5 тис. осіб. Втрати польської сторони сягали 6 – 7 тис. полеглих і 10 тис. поранених³. Крім цього, за даними радянської преси, Українським фронтом було інтерновано 181 тис. солдатів і 10 тис. офіцерів польської армії⁴. Згідно з польськими джерелами, загальна кількість інтернованих становила до 230 – 250 тис.; у тому числі 10 – 12 тис. офіцерів⁵.

Необхідно зазначити, що у радянській історіографії дії Червоної армії трактувалися як “третій великий визвольний похід”. Звідси і впливала оцінка цього “походу”: “За успішне виконання завдання по звільненню Західної України і Західної Білорусії та проявлені при цьому мужність і героїзм 16.145 командирів, червоноармійців і прикордонників були нагороджені орденами і медалями СРСР. 39-ти військовослужбовцям присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 24 частини і з’єднання нагороджені орденами СРСР”⁶. Факти масового героїзму учасників визвольного походу не називалися, бо, насправді, збройних сутичок польських військ з радянськими було небагато: 40 випадків опору прикордонних патрулів, окремі бої під Кобриним, Шацьком, Гродно, Вільно, Білостоком та Самбором (бій із бригадою генерала В.Андерса, що проривалася до угорського кордону).

Вступ Червоної армії на територію Західної України викликав неоднозначну реакцію у місцевого населення – від повного несприйняття до палкої підтримки. Значна частина вищих державних урядовців, старших офіцерів, функціонерів, політичних партій, доки існувала така можливість, відразу вдалася до еміграції. 50 тис. осіб (військові і цивільні) виїхали до Румунії, ще 70 тис. – до Угорщини. До окупованої німецьким вермахтом Польщі перебралося від 20 до 30 тис. українських активістів, переважно особи молодшого віку. Тут знайшли притулок деякі діячі Українського національного демократичного об’єднання (УНДО) зі своїм головою В.Мудрим, а також декілька лідерів Української соціалістично-радикальної партії (Михайло Стахів, Остап Павлів), Української соціал-демократичної партії (Лев Ганкевич), Фронту національної єдності зі своїм провідником Дмитром Палієвим тощо. Тут опинилося і кілька активістів ОУН на чолі з Степаном Бандерою⁷.

Основна ж частина населення Західної України зайняла переважно очікувальну позицію, що пояснювалося не лише впливом радянської пропаганди, а й соціально-економічними та суспільно-політичними умовами існування при попередньому режимі. Значна частина легальних політичних партій та організацій сподівалася на мирне співіснування з новою владою. Провідні діячі легальних українських партій відразу після вступу радянських військ до Львова утворили делегацію на чолі зі старійшиною українських політиків Галичини 80-річним Костем Левицьким, яка 24 вересня 1939 р. під час зустрічі з радянськими військами і цивільними високопоставленими чиновниками запевнювала у своїй лояльності і готовності до співпраці з новою владою. Натомість делегація просила забезпечити умови для діяльності українських господарських та культурно-освітніх організацій. Для підтвердження цього, керівництво УНДО ще 21 вересня вирішило припинити свою діяльність. Через кілька днів такі ж рішення прийняли політичні проводи й інших легальних українських партій. Однак це не врятувало їх від репресій з боку сталінського режиму, який серед своїх першочергових завдань визначив негайну і повну нейтралізацію усіх явних і потенційних політичних противників. За декілька тижнів 1939 р. були заарештовані і вивезені на схід керівники найбільших легальних українських партій та організацій.

Підтримали радянську владу насамперед члени КПЗУ, що вийшли із підпілля. Оскільки серед них, а також серед чиновників, прибулих зі східних областей, було багато євреїв, то серед західних українців, як і серед поляків, почали зростати антисемітські настрої. Однак незабаром у радянському режимі розчарувалося й багато місцевих комуністів, особливо після масових арештів за підозрою у троцькізмі та іншій “контрреволюційній діяльності”.

Польське населення у своїй масі негативно поставилося до утвердження радянської влади в Західній Україні, розцінюючи дії уряду СРСР як співучасть з нацистською Німеччиною в окупації і ліквідації польської держави. Відразу після 17 вересня 1939 р. поляки почали створювати в Західній Україні підпільні військові організації для відтворення тут у майбутньому польської державності. Першою такою організацією стала Польська організація боротьби за свободу, утворена у Львові вже в день вступу до міста підрозділів Червоної армії. У Станіславі виникла Таємна військова організація на чолі з майором Яном Мазуркевичем. Однак, через кілька місяців ці організації перестали існувати внаслідок арештів значної кількості їх членів органами НКВС, інші увійшли до складу підпільних груп, які були вже створені за вказівками польських центральних властей, що перебували в еміграції⁸.

Предметом постійної суперечки в польській та українській історіографії є кількісний та національний склад населення Західної України в зазначений період. За версією польської сторони, внаслідок радянсько-німецького договору від 18 вересня 1939 р., під окупацією опинилося 51,6% території польської держави (тобто понад 200 тис. км²), на якій проживало 13,2 млн. населення. Серед них, вважають польські дослідники, було 5,3 млн. поляків (40,4%), 4,5 млн. українців, 1,9 млн. білорусів, 1,1 млн. євреїв (які розмовляли на ідиш та івриті), 134 тис. росіян, 89 тис. німців, 84 тис. литовців і 35 тис. чехів. У склад вищезазначеного регіону Західної України входили землі таких польських воєводств: Львівського, Станіславського, Тернопільського і Волинського. За їхніми даними (з посиланням на перепис населення 1931 р. та польські статистичні дані 1938 р.) у 1939 р. в цих воєводствах проживало:

а) Львівське воєводство – 2,1 млн. осіб, серед яких 45% задекларувало, що розмовляють польською мовою, 44,8% – українською, 9% – це євреї і 1,2% – інші національності;

б) Станіславське воєводство – 1,6 млн. осіб, серед них 22,4% користувалися в спілкуванні польською мовою, 68,9% – українською, 7,4% – це євреї і 1,3% – інші національності;

в) Тернопільське воєводство – 1,7 млн. осіб, серед них 49,3% розмовляли польською мовою, 45,5% – українською, 4,9% – це євреї і 5% – інші;

г) Волинське воєводство – 2,3 млн. осіб, серед них 17,1% розмовляли польською мовою, 67,9% – українською, 9,9 – це євреї і 5% – інші⁹.

Такий підрахунок дозволяє стверджувати, що в Західній Україні проживало більше 36% поляків, близько 58% українців, решта – представники інших національностей: євреї, росіяни, чехи та ін. Тенденційність в такому підході впливає з того, що в 1938 – 1939 навчальному році тільки в Волинському воєводстві було 1003 польських шкіл, 9 – єврейських, 1 – російська і 1 – українська, приватна. А всього кількість українських шкіл у Західній Україні у 1938 р. зменшилась і нараховувала 139 шкіл (в основному міські, приватні) у порівнянні з 3600 українськими школами у 1919 р.¹⁰ Окрім цього, всі діловодні процеси в державі велися виключно польською мовою.

За даними сучасних українських дослідників, що базуються як на польських, так і вітчизняних документальних джерелах, структура західноукраїнського населення за етнічною ознакою була наступна: частка українців становила 62,4 відсотка, поляків – 25,6, євреїв – 10,1, німців – 1,0, росіян – 0,5, представників інших національностей – 0,4 відсотків¹¹.

З перших же днів вступу Червоної армії в Західну Україну, партійно-державне керівництво СРСР приступило до руйнування структур попередньої державної адміністративної та господарської системи й утвердження радянського політичного, територіального й економічного статусу на цих землях.

6 жовтня 1939 р. Військова рада Українського фронту згідно з рішенням ЦК ВКП(б) встановила день виборів до Народних зборів Західної України – 22 жовтня, а також день їх скликання – 16 жовтня 1939 року. Водночас Військовою радою було затверджено “Положення про вибори до Українських Народних зборів Західної України”, згідно яких вибори намічалось провести на основі загального, рівного, прямого виборчого права, таємним голосуванням за єдиним офіційним списком.

В результаті виборів, 26 – 28 жовтня перше засідання Народних Зборів Західної України ухвалило декларацію про встановлення радянської влади в Західній Україні, про входження її до складу Української РСР та про конфіскацію земель, націоналізацію банків і великої промисловості. Верховна Рада УРСР 14 листопада ухвалила Закон про прийняття Західної України до складу Української РСР. Тим самим відбулося законодавче, правове оформлення процесу входження Західної України до складу УРСР.

“Збирання” українських земель під крило СРСР завершилося 2 серпня 1940 р., коли Верховна Рада СРСР прийняла закон про включення до складу УРСР північної частини Буковини, Акерманського і Хотинського повітів Бессарабії. Водночас зі складу України було вилучено Молдавську Автономну Республіку й приєднано до новоствореної Молдавської РСР. Разом з тим, бажаючи домогтися контролю над Литвою, радянське керівництво знехтувало бажанням 1,2 млн. українців про приєднання до України, які проживали на етнічних українських територіях Лемківщини, Посяння, Холмщини, Підляшшя і залишилися під владою Німеччини.

На західноукраїнських територіях був установлений новий адміністративно-територіальний поділ. 27 листопада 1939 р. рішенням політбюро ЦК КП(б)У і РНК УРСР були прийняті постанови “Про утворення Львівської, Дрогобицької, Волинської, Станіславської, Тернопільської і Рівненської областей в складі УРСР” та “Про розмежування областей УРСР і БРСР”. Площа шести західноукраїнських областей становила 88 тис. км², і на кінець 1940 р. тут проживало 7 млн. 838 тис. 500 осіб¹². Чисельність населення по областях мала наступні показники (в тисячах):

Волинська область – 1031,3 особи

Дрогобицька область – 1110,8 осіб

Львівська область – 1435,2 особи

Ровенська область – 1223,1 особа

Станіславська область – 1462,3 особи

Тернопільська область – 1575,8 осіб

Організація влади в західних областях України здійснювалася шляхом механічного перенесення всіх інститутів влади, утворених в СРСР, з впровадженням у практику норм і законів примусовими методами через силові структури репресивно-каральних органів.

Нова влада відразу ж заборонила діяльність усіх українських політичних партій, громадських об'єднань, товариств. Почалися активні пошуки “ворогів народу”. Руйнувалися усталені місцеві традиції та звичаї.

Передумовою розгортання масових репресій проти національно свідомої частини населення Західної України стала діяльність органів НКВС по налагодженню тотального контролю за населенням краю. З цією метою РНК СРСР 30 грудня 1939 р. прийняв постанову про проведення паспортизації західних областей України. Ця акція завершилася 15 травня 1940 р. Громадянам було видано 1 млн. 160 тис. 291 паспорт, 8469 тимчасових посвідчень, а на 15 вересня 1940 р. в західних областях УРСР було прописано, отже взято під контроль НКВС, 1 млн. 514 тис. 342 громадянина¹³.

ЦК ВКП(б) 13 квітня 1940 р. приймає постанову “Про реєстрацію актів громадянського стану в західних областях УРСР”, згідно з яким реєстрація всіх актів громадянського стану в регіоні здійснюється з 20 квітня 1940 р. тільки органами запису актів громадянського стану НКВС, з негайною передачею цим органам всіх метричних книг, документів і архівів, що знаходяться в консисторіях, костельох, церквах, єврейських та інших громадах і метрикальних конторах¹⁴.

Перші репресії кінця вересня – початку жовтня 1939 р. зачепили керівництво всіх найбільших українських політичних партій, а також повітових і сільських активістів. За документальними свідченнями органами НКВС було заарештовано, вивезено в Сибір або вбито понад 250 осіб. Без надання звинувачень були таємно проведені арешти провідних діячів польських і єврейських політичних партій. Був заарештований весь склад Львівської міської управи на чолі з президентом Станіславом Островським. Всім їм інкримінувалася “антирадянська націоналістична діяльність” (без строку давності). Багатьох громадських діячів-поляків, хоч вони і були людьми цивільними, відправляли до таборів для полонених офіцерів – Козельського, Осташківського та Старобільського (15 тис. осіб, яких там утримували, були розстріляні в квітні – травні 1940 р.) За свідченням очевидців, органи НКВС мали списки, задалегідь підготовлені радянським консульством у Львові, а також використовували списки з архівів польських поліцейських установ¹⁵.

Одночасно, органи НКВС завдали удару по церкві і духовенству, особливо римсько-католицького обряду, які не вписувалися в радянську тоталітарну систему. Служителі церкви потрапили до перших хвиль арештів та депортацій, проведених НКВС. Уже в перші місяці радянської влади в Західній Україні було заарештовано 57 церковнослужителів, 14 із них розстріляно¹⁶.

4 грудня 1939 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову про виселення осадників із західних областей України та Білорусії. Своім рішенням від 21 грудня 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало секретарів Львівського, Дрогобицького, Станіславського, Тернопільського і Рівненського обкомів прийняти особисту участь в роботі по складанню планів обласних трійок НКВД по проведенню обліку і виселенню осадників¹⁷.

У грудні 1920 р. польський уряд прийняв закон про військову колонізацію східних районів держави – Галичину й Волинь. Колишні військовослужбовці польської армії, а згодом і цивільні отримали великі наділи кращих земель, заселених українцями, і значні фінансові субсидії. Ті, що вирішили не обробляти землі, зайняли привілейовані посади поліцаїв, поштових, залізничних працівників і дрібних чиновників. У 1938 р. у селах Східної Галичини і Волині нараховувалося 200 тис. поляків-осадників і ще 100 тис. – у містах і містечках¹⁸.

Акція по депортації цієї верстви населення проходила з 10 по 13 лютого 1940 р., причому вона охопила значно ширші верстви громадян, аніж тільки осадників. Всього із західних областей України було депортовано 17206 сімей, або 89062 особи; залишено тимчасово через хвороби – 1457 осіб; були відсутні на момент операції – 2152 особи; переїхали в інші райони до початку операції 690 осіб; заховалися під час операції – 656 осіб; утекли під час операції – 34 особи. Однак, тих осадників, лісників та інших чиновників, які з тієї чи іншої причини уникнули виселення до 14 лютого, згодом було вивезено до місць заслання.

Серед депортованих осіб були не лише поляки: вони становили 81,7% депортованих, українці – 8,8% , решта – німці, білоруси, євреї та інші¹⁹.

Друга хвиля депортації прокотилася у квітні – травні 1940 р. Згідно з рішенням ЦК КП(б)У від 24 березня 1940 р. “Про встановлення граничних норм землекористування на один селянський двір по Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській і Тернопільській областях УРСР” встановлювалися норми землеволодіння: 5 га у приміській зоні, 7 га в селах і 10 – 15 га в гірській і болотистій місцевості. По суті ця “шкала” підводила під розкуркулення майже третину населення краю. Відповідно до постанови РНК СРСР від 10 квітня 1940 р. тільки у квітні-травні були вислані із західних районів України в Казахстан біля 6 тис. сімей (більше 30 тис. осіб)²⁰.

В цей же період під категорію виселенців підпало населення, що проживало вздовж радянсько-німецького кордону, так званої 800 метрової прикордонної смуги та навколо масового будівництва військових об'єктів на території Західної України. Тільки в Дрогобицькій, Станіславській і Ровенській областях на кінець травня було переселено в межах даних областей, а також в східні області 7563 сім'ї²¹.

Влітку 1940 р. в усі органи НКВС була направлена директива № 142 від 4 червня, в якій зазначалося: “...з західних областей України і Білорусії виселяються строком на десять років в Кустанайську, Актюбінську, Південно-Казахстанську, Павлодарську, Семипалатинську область Казахської РСР сім'ї репресованих, що перебувають у таборах для військовополонених, колишніх офіцерів польської армії, поліцейських, жандармів, колишніх поміщиків і фабрикантів, великих чиновників колишнього польського державного апарату. З метою запобігання втеч виселених осіб і закріплення їх за місцями розселення, разом з іншими заходами, в органах міліції, по місцях розселення, їм

видаються паспорти із завчасним проставленням у графі 10 (паспорт зразка 1935 р.) і в графі 8 (паспорт зразка 1938 р.) такого запису – “паспорт дійсний тільки в межах _____ району _____ області Казахської РСР”²².

Одночасно, 29 червня 1940 р. розпочалася операція по виселенню з Західної України біженців з Центральної і Західної Польщі, які поселилися тут, втікаючи від німецької окупації. Станом на 2 липня 1940 р. із шести західних областей України було депортовано 83207 осіб біженців. У те число потрапили не тільки біженці-поляки та євреї, але й українські студенти, вчителі, представники інших категорій місцевої інтелігенції. Так, з Волинської області тоді було депортовано 11771 біженець, з них по національності: поляків – 1837 чол.; українців – 1017 чол.; євреїв – 8924 чол.²³

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 16 травня 1941 р. прийняли постанову “Про виселення ворожого елементу із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії, Молдавії, згідно якої у червні 1941 р. була проведена четверта депортація населення. До 22 червня органи НКВС встигли вивезти 85716 осіб, в тому числі 12371 із західних областей УРСР²⁴.

Окрім депортацій, переселень та заслань для потенційних ворогів радянської влади на території західних областей було відкрито 25 в’язниць і дві внутрішні камери, які постійно були переповнені²⁵.

Так для корінного населення західноукраїнських земель колоніальний гніт змінився на комуністичний режим, супроводжуваний масовими арештами, розстрілами, виселенням та депортаціями. З осені 1939 р. по червень 1941 р. було репресовано за політичними ознаками, без суду і слідства, головним чином депортовано та вислано у східні райони СРСР 1 млн. 173 тис. осіб²⁶ із західних територій країни.

¹“Волинь” (Луцьк), 1998. – 20 жовтня. ²Известия. – 1939. – 1 ноября. ³Див.: Україна – Польща: важкі питання. – Т. 5. Матеріали V міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Луцьк, 27 – 29 квітня 1999 р. Варшава, 1999. – С. 150. ⁴Известия. – 1939. – 1 ноября. ⁵Україна – Польща: важкі питання. – С. 150. ⁶Моніта В. Особливості партійно-політичної роботи в визвольних походах Червоної Армії 1939 – 1940 рр. Тези доповідей та повідомлень Республіканської наукової конференції (Львів, 26 – 28 вересня 1989 р.) – Львів, 1989. – С. 148 – 149. ⁷Кондратюк К., Лучаківська І. Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 – червень 1941) // Вісник Львівського університету. Серія історія. – Львів, 1998. Вип. 33. – С. 178. ⁸Україна – Польща: важкі питання. – С. 151 – 152. ⁹Там само. – С. 139. ¹⁰Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 7379. – Арк. 27 (далі ЦДАГОУ). ¹¹Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. У 2 кн. Кн.1. – К., 1994. – С. 192. ¹²ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3969. – Арк. 2. ¹³Білас І.Г. Вказ. праця. – С. 123. ¹⁴ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 576. – Арк. 202. ¹⁵Україна – Польща. – С. 153. ¹⁶Порсadanова В. Депортація населення із Західної України і Західної Белорусії в 1939 – 1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 29. ¹⁷ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 18. – Арк. 49. ¹⁸Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 372. ¹⁹Див.: Порсadanова В. Вказ. праця. – С. 32. ²⁰ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 576. – Арк. 105 – 106; Науменко К. Депортація населення Західної України // Трибуна лектора. – 1990. – № 1. – С. 26. ²¹ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7386. – Арк. 17. ²²Винниченко І. Україна 1920 – 1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 43. ²³Україна – Польща. – С. 159. ²⁴Там само. – С. 145. ²⁵Білас І. Вказ. праця – С. 127. ²⁶Бугай М. Депортації населення України (30 – 50-і роки) // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 35.